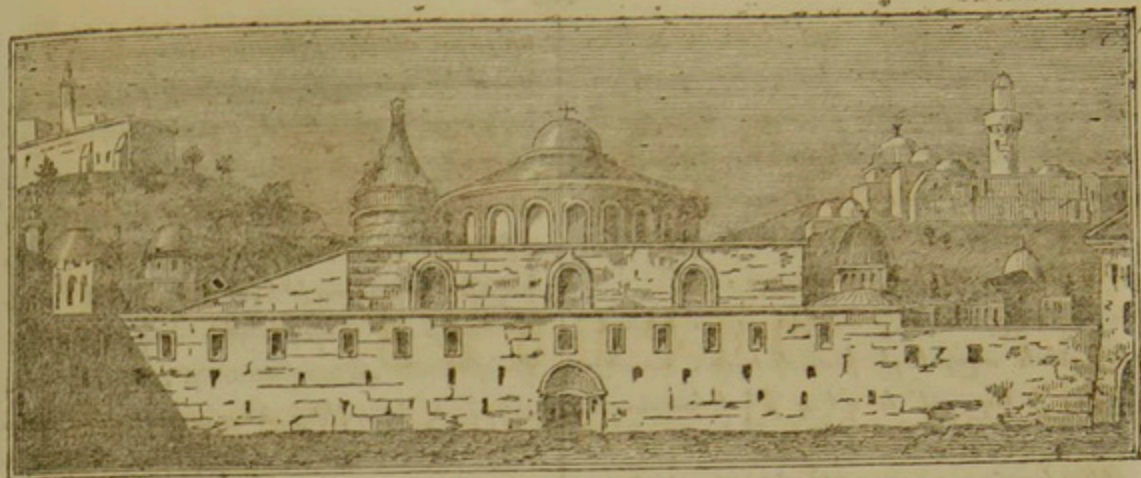

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ
ԹԻՒ 12.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 31.
1870.

Ա.Զ.Գ.Ա.ՅԻՆ, Բ.Ա.Ն.Ա.ՍԻՐԱ.ԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱ.ԳԻՏՈ.ԿԱՆ

ԽՂՃԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ (*)

ԽՂՃԻ ազատութեան վրայօք խօսեցած ժամանակս քրիստոնէութեան հին դարերը թողլով, ուր տեղ նա այնքան փառաւոր դիւցազուններ ունեցաւ՝ հոգւոյ փրկութեան համար արիւն թափողներ, կ'անցնեմ գէտ ի միջին դարը, ճաննալով միանգամայն անոր մեծութիւնը: Հին որ կողմը նայեմ, հալածողներու և հալածեալներու կը հանդիպեմ, մանաւանդ Վերոպայի մէջ, ուր ստորերկրեայ քննարաններ՝ մարդկային ազատ հոգիներու գաղտնի դարաններ կը կառուցուին, ուր ոչ միայն խեղճ քաղաքացիներ, սուրբ կուսաններ, ողջախոհ մանկա-

մարդներ, և հարուստ պատանիներ, այլ երեւելի կոմսեր և իշխանազուններ դարաներով խիղճերնուն հետ միանգամայն և իրենց անձերը գերութեան և մշտնջենաւոր բանտարկութեան կը մատնուէին: Եւրոպայի բերանը բռնութեան երեսէն կը կարկէր, մօտալուտ մահը և մահա տիպ վիշտերը անոնց մտածութիւնը պահ մի կ'այլալէր. բայց հոգին եւ խիղճը կը տնային գէտ ի ազատութեան աղբիւրը յերկինս, այն Որդւոյ մարդոյն որ ըսաւ՝ «Ինձ եկողը դուրս չեմ ձգեր»: Չեմ ուզեր հոս ի հանգէս բերել Հայաստանի Ներոնները և Վաղենտինոսները, Շահ-Նոպազ, Էնկիթիմուր և իրենց նմանները, ու

(*) Շարունակութիւն և վերջ, տես թիւ 11.

րոնք զՀայաստան արիւնջուայ ըրին , առանց կարենալու խեղդել խաղաւ մարդկային խղճին ձայնը . և որչափ աւելի հալածանքներն ու մահերը կը յաճախէին , այնքան աւելի հոգիները կը պայծառանային և բռնութեան սուրը կը բթանայր :

Ահ , կը տեսնէք սա կարաւաններու խեղճ և ողորմելի խումբերը , ասոնք դէպ 'ի 'Խըրըմ' և դէպ 'ի 'Եհաստան կ'ուղեւորին , հետերնին տանելով իրենց խղճի աղատութե՛հ հետ նաև հայրենի տաճարներուն այն նուիրական մասունքները , այն սրբազան մատնանները որոնք զիրենք իրենց օրոցքին մէջ սրբադործեցին , և ազատ մարմնոց մէջ ազատ հոգի մի աշխարհիս վրայ զետեղեցին : Ամենք 'ի 'Խըրըմ' և մեծագոյն մասը 'ի 'Եհաստան հասնելով , քիչ ժամանակի մէջ իրենց խղճին աղատութեանը կոթողներ կը կանգնեն հոն , եւ անոնց վրայ կը ծխեն իրենց հոգւոյն քաղցր բուրմունքները դէպ 'ի 'Նստուած' բացարձակ 'յակն , առանց մոռանալու երբէք այն հոգեւոր կենսատու զգացմունքները՝ զոր Հայաստանի լուսաւորիչ մի հոգեւոր ծննդեան օրից 'ի վեր ներշնչեր էր իրենց իւր յաւիտենական յիշատակաւը : Նոր կը պարտաւորէին անոնք իրենց ճշմարիտ լուսաւորութիւնը , որոց մէջ կը կայանայ հոգւոց աղատութիւնը , և զայս չկորսունցնելու համար յանձն առին իրենց հայրենի քաղցր կլիմայն և ծննդական երկիրը թողուլ , և տարագիր ըլլալ հեռաւոր վայրեր , հետեւելով իրենց խղճի աղատութեանը :

Բայց բարե , մարդկային սերունդը կարծես թէ նախասահմանուած է մինչեւ անդամ իւր ամենասիրելի աստուածաշնորհ աղատութենէ կապտուելու : Երբ հայրենեաց տարագիր

որդիքը օտար իշխանութեան մէջ ազատ կը համարէին զիրենք բռնութենէն , քան զ'էնկթիմուլն աւելի չարագոյն և քան զ'Հահ-Նիպասոյն աւելի անգթագոյն թշնամւոյ մի կը հանդիպին , այն է՝ Նիկոլ եպիսկոպոսը , խղճի աղատութեան ամենէն մեծ թշնամի և մարդկային հոգւոց փրկիւթեան մենալաճառը , երբ 'ուտերի և Վարլինի ձեռօք տեսաւ իւր ժողովրդեան տասանորդիւր , և ըրած մեծամեծ կորուստները , որոնց մէջ կային պալատականներ ու թագաւորներ և ամբողջ ժողովուրդներ , խորհեցաւ նա անոնց դատարկը խեղճ Հայոց խմբակներով լեցնել . Նիկոլ անոր նպաստեց և աշխարհային բռնութենէ փախչող ողորմուկ արարածները տարաւ յանձնեց անգթաբար հոգեւոր բռնութեան ձեռքը : 'Եհաստանէն գուժելու ձայն մի փրկութաւ , խղճին խորերէն կոծ ու վայնասուն մի լսուեցաւ . լացաւ Հայաստան իւր զաւակունքը ու չուղեց միսթարուիլ , որովհետեւ չկային :

Երբ Եւրոպա թէ դարուն մէջ սուրբ Բարդուղիմէոսի օրունն նշանաւոր դէպքը տեղի ունեցաւ , եւ խղճի աղատութե՛հ համար մաքառող դիւցազուններ բոլոր մարդկային սերին երախտագիտութեան արժանի կը հանդիսանային , երբ թէ դարը կ'ըսեմ (եկեղեցիէն դուրս) ներողամտութիւն կը քարոզէր , այս դին Նսիոց մէջ , թուրքաստանի մայրաքաղաքին մէջ հզօր տէրութեան մի աչքին դիմաց ընդհակառակը աններութեան գործեր տեղի կ'ունենան . Հայկական եկեղեցին կը հալածուի խղճի աղատութեան թշնամւոյն արբանեակներէն , Հայոց գրկէն անբուժելի ձեռօք կը յափշտակուի իւր սիրելի Պատրիարքը , եկեղեցւոյն

պաշտպանը, որուն խղճի աղատութիւնը երկաթներու անգամ դէմ դնելով, վերջապէս երկաթներու տակ հեծելով իւր հոգին յաւիտենականութեան դռները կը յանձնէ, անրնիճելի մնալով հոգւով և մարմ. յիշատակ թողլով յաշխարհի իւր երկաթէ դիմաւ կով անուան հետ մէկ տեղ դիւցադնական օրինակ մի, որով զարմացոյց արքունիքները՝ մինչեւ անգամ Վ. Թ. տիկանի պալատը: Արժէ ձեռք գործուեցաւ այս բռնութիւնը, այն ագգին՝ որ սկսեր էր ներողամտութիւն քարոզել, Վ. Թ. դէրի վարդապետութիւնները թէ և յանդուգն՝ սակայն խղճի աղատութեան նպաստաւոր դասեր տալ սկսած ժամանակ:

Եւրոպայու մէջ 92 թուականը մեծ ու օգտակար դասեր տուաւ, որոնք դադողական յեղափոխութեան արդիւնքն եղան, թողունք այն վրտանդները որոնք ընկերացան ընդհանուր բարեաց հետ: Այսպէս թէ յիշեալ թուականը խղճի աղատութեան դուռն եղաւ, անկէ ծագեցան մարդկային սեռի յառաջդիմութիւններ և մարի լուսաւորութիւններ. բայց Ասիոյ մէջ այդ երեւելի դէպքը արձագանք չտուաւ. հոս ազգութիւնները դեռ իրենց բարոյական անզգայութեան մէջ թմրած կը մնան. հազիւ թէ կը լուրի ներողութեան ձայնը և անմիջապէս կ'անհետանայ. դեռ բռնական իշխանութիւն մի կը տիրէ եկեղեցւոյ մէջ: Աւետիք պատրիարքի մի կորստեանը դէմ կարծես թէ վրէժխնդրութեան միջոցներ կը պատրաստուին բարձրագոյն ձեռքով: Ահ, որքան քաղցր է ազգային կրօն մի բռլոր իւր վեհութեամբ և սեփական պաշտամունքներով, կարծես թէ երկինք զայն սիրելու և պաշտելու համար մարդոյս հոգւոյն մէջ առանձին

զգացմունք մի տուած է: Բայց որքան ալ դառն է նոյնը ուրիշի մի ևս բռնաբար սիրցնել տալ, թէպէտ և նա նոյն կրօնին մէջ մեծցած և յետոյ դասալիք եղած ըլլայ: Այնքալ մունքը հալածիչ իշխանութիւն մի է. քաւ լիցի. կրօնական ճնշումները ապօրինաւոր համարուած են միշտ նոյն խի կրօնից Հեղինակին վարդապետութեամբ: Քաղաքականացեալ ազգն ունի հարկաւ իւր առանձին կրօնը և պաշտաման կերպը. այս կրօնիս քարոզ պիտի ըլլայ ոչ բռնութիւնը՝ այլ ճշմարտութիւնը. ցոյց տուր նորա սրբութիւնը և հոգւոյ փրկութեան միակ միջոց և յաւիտենականութեան ճանապարհին առաջնորդ ըլլալը, և այս բաւական է: Արօնը մարդոյս ազատ խղճին մէջ միայն իւր զօրութիւնը կը ներգործէ, միտքը կը լուսաւորէ, և ահա ինքնին պիտի սիրէ նա զճշմարտութիւնն և հետեւի անոր: Ասոր փորձը տեսնուեցաւ ներկայ դարուս առջի քառորդին մէջ. քաղաքական զօրութիւնը որքան որ բռնացաւ անշատեալ եկեղեցւոյ վրայ, սակայն չը կարաց նա կամքը խոնարհեցնել և խիղճը գերել, վին աւելի մեծցաւ. ինչ որ կրնար ընել սէրը, բռնութիւնը չկարաց ընել:

Այն զարմանայք, սիրելի ընթերցողք, թէ որ ուրիշ տեսութեամբ մի ակնարկել ուզեմ այս մեծ գործիս, ինչպէս ոմանք՝ չքսեմ շատերը ջանացին հակառակ տեսութեամբ պընդել և բոլորովին բռնութեան ընծայել գործոյն անյաջողութիւնը, որում մէջ չէ թէ կրօնական շահերն էին դեր ունեցողները, այլ յաւէտ ազգային միութիւնը՝ քաղաքականացեալ առնելով: Ինչպէս պիտի զարմանայ մարդս՝ երբ տեսնէ թէ բռնութիւնը բոլորովին բաժանեալ մասին կողմէն

կը գործուէր : Ժողովուրդը իւր գըլը
խաւորներովը եղբայրութեան անկեր-
նին երկնցուցած խաղաղութիւնն
համբուրելու կը պատրաստուէին ,
համոզուած ըլլալով որ իրենց միութեան
մէջ պիտի ըլլայ ազգայնութեան
բարոյական ոյժը , և լուսաւոր յառա-
ջագիծութիւնները հայրենի կրօնին
օծութեամբ : Եւ ո՞վ էր իրենց բը-
նական ձգտման և ներքին համոզմա-
նը դէմ՝ կեցող և բռնաբարող , կղե-
րական փոքրիկ խումբը , որ իւր դա-
րաւոր իշխանութեան ուժը ռամկա-
կան տգիտութեան վրայ բանեցընե-
լով՝ անոնց ազատ խիղճը ճնշման տակ
դրաւ , խեղճ ժողովրդոց մարտիրո-
սական պատկերներ խոստացաւ , անոնց
նեղութիւնը , մահը՝ ճշմարտութեան
և հաւատոյ համար ըլլալ ցոյց տը-
ւաւ , և այնչափ աքսորանաց , հալա-
ծանաց և տառապանաց պատճառ է-
ղաւ : Ի՞նչոք այս արկածից մէջ եթէ
ճշմարտութիւն մի կայր , այն էր՝ ա-
նողորմ՝ կղերականաց իրենց անձնու-
կան շահը պաշտպանելը , իրենց փա-
ռասէր կրից զոհել այնչափ անմեղ
արարածներու տաղնապն ու նիւթա-
կան կորուստները պատրուակաւ կրօ-
նի : Երբնը պաշտպանելու տարապարտ
ջանքերով , ազգայնութեան նուիրա-
կան կապը բոլորովին խղել մտաբերե-
ցին , առաջինին մէջ յաջողեցան այն
ինախատինս ոգւոյ ճշմարիտ քրիստո-
նէութեան , բայց երկրորդին մէջ ոչ
երբէք . անոնց ոգւոյն մէջ կրօնական
մեծ խտիրներ և ատելութեան սեր-
մունք ցանեցին , այլ երակնուն՝ մէջ
ազգային արեան փոփոխութիւն չկա-
րողացան մոցընել :

Այն ժամանակէ՛ի վեր բաժանեալ
մասին մէջ (Թորոնտոյի մի սկսաւ տա-
կաւ երեւան ելնել , սակաւ առ սա-
կաւ սկսաւ եղջիւր բարձրացնել , ինչ

կող մի էր այս՝ բայց ոչ | Եհաստանի
մէջ : Իսկզբան իւր գործը անոր նման
բռնական չէր , յանկարծական փոփո-
խութիւն ընելու արամադիր չէր ,
ըստ որում գիտէր նա որ իւր ժողո-
վուրդն ալ , Վամենիցի և | Եհաստանի
ուրիշ քաղաքաց տարագիր և ընկճեալ
Հայերը չէին : Աւստի թողուց որ
ժամանակն ինքնին նպաստէ իւր ա-
նօրէն ձգտումներուն և Վիկտրեան
խորհուրդներուն : Եւ որպէս զի գոր-
ծը աւելի հիմնաւոր և հաստատուն
ըլլայ , իւր իշխանութիւնը ուղեց բար-
ձրացնել և քաղաքականապէս եւս
զօրացնել և ընդհանրացնել : Եւ
այս վատիկանեան խորհուրդներով
և ճիգով թական գաղափարներով տու-
գորուած՝ սուրբ Պետրոսի թուրին
ծայրը պատեանէն դուրս հանել փոր-
ձեց և իւր միամիտ ժողովրդոց ցոյց
տալ , որոնք սկսեր էին ազգութեան
և կրօնին մէջ եղած անհուն խտրու-
թիւնը իմանալ , և երկուքն հաւա-
սարապէս պաշտել առանձին խորան-
ներուն վրայ , առաջինը իրենց սրտին
և երկրորդն իրենց ոգւոյն բարձրու-
թեան մէջ : Առաջին խորանը ուղեց
տապալել երկրորդ՝ Վիկտրե , այն տա-
պալեց Համագգեաց ընկերութիւնը
պետական հարուածով մի քնքելով ,
բայց այս խորանին աւերակները մը
նացին , որպէս զի Վաբուղարդանի
ձեռք կործանեալ տաճարին փլատակ-
ներուն վրայ բուն Իսրայելի ձեռք
նոր տաճար կանգնուի : Եւ շինու-
թիւնը որչափ դանդաղ՝ նոյնչափ հաս-
տահիմն էր , տաճարի առաջին շինու-
թեան նման անձայն և լռիկ կ'աշխա-
տուէր , սակայն այնչափ աւելի աչ-
խատողաց սրտին մէջ ալ բարեպաշտ
խիղճը իւր աղատութեան սահմաննե-
րը կ'ընդարձակէր : Վիկտրե ժամանակն
եկած համարեց իւր դիմակն վար առ-

ներու , և իւր անձը ինչպէս որ է՝ աշխարհի ցոյց տալու . և ահա Հասուն երեւեցաւ բոլոր իւր բարոյական մերկութեամբը և կուիրինեան գաղափարներով . նա ուրիշ բան չէր բայց եթէ միջին դարու անձնաւորութիւնը , այն գարշելի և դժոխատիպ դարուն՝ յորում խղճի ազատութիւնը իւր կատարեալ գերութեան մէջ կը գտնուէր : Ո՛հ , որքան սիրելի է ինձ Հասունը իւր հալածանքներովը և եկեղեցական շանթերովը քան թէ կը թոնին տուած իւր անարգութեամբը : Որովհետեւ նորա ձկտումներուն մէջ երկու գործողութիւն կ'երեւին , եկեղեցւոյ ղէնքերու գործածութիւնըն ու միանգամայն անոնցմով բուն եկեղեցւոյն և կրօնին բրած անարգանքը : Սակայն ուշ էր մնացեր Հասուն , ժամանակն զգալապէս փոխուած էր , ժողովրդեան մտաց՝ գէթ մեծագոյն մասին՝ լոյսը ծագեր , թանձր տգիտութիւնը բոլորովին փառատեր և ազատասիրութեան ոգին թագաւորեր էր : Նա ուրիշ բան չը գտաւ իւր գիմաց՝ բայց եթէ հին գաղափարաց յեղափոխութիւն մի . ի դուր ջանաց և պիտի ջանայ թերեւս սուրբ Պետրոսի թրովը անոնց հետ վարուելու : Պապական եկեղեցւոյ շանթերը չունին իրենց առջի զօրութիւնը , ճշմարտութեան ուժով հըզօրացեալ միտք մի քան զՓարիզու պարիսպները անգծելի և անկործանելի են հնացեալ ղէնքերու գիմաց : Հետեւապէս Վիլիամալ չկարողացաւ ոչ կղերին և ոչ ժողովրդեան մտաց վրայ ազդեցութիւն բանեցընել . իւր արձակած շանթերը իւր գլխուն վըրայ դառնալով փշուռեցան ըստ ասելով Յեսսեայ որդւոյն :

Այս օրինակ ոգւոյ և մտաց արիւնութեան վրայ՝ տեսնելով ընդհանուր

ազգը և ազատութեան և լուսաւորութեան բարեկամները , իրենց ուրախակցութիւնը փութացին յայտնել հրապարակական թերթերու միջոցաւ : Բռնութիւնը ամօթապարտեղաւ . Հռոմը իւր պարտութիւնը խոտտովանեցաւ . իւր կրօնական ղէնքերուն տկարութիւնը յայտնի ցուցուեցաւ , որ նշան էր մօտալուտ և անմիջական կորստեան իւր քաղաքական իշխանութեանը : Յաղթական ժողովուրդը , որու ոյժն ու զօրութիւնը բարոյական և իմացական լուսաւորութեան մէջն է , աւելի կազգութեցաւ , և գործն աւելի յառաջ մղել ջանաց , այսինքն քաղաքականապէս եւս պաշտպանել իւր խղճի ազատութիւնը , իւր ազգային իրաւունքը , իւր եկեղեցին , ասով աւելի մօտեցաւ իւր բուն ծնող եկեղեցւոյն թէ՛ ազգայնութեան կապովը և թէ՛ լուսաւորեալ գաղափարներովը . և որչափ աւելի նորա մօտենալու ըլլայ , այնչափ աւելի պիտի ազահովէ իւր կրօնական ազատութիւնը , խղճի և խորհելու ազատութիւնը : Դամանակը՝ որ մայր է երեւելի արդիւնքներու և մեծամեծ գործերու , նա պիտի ստակէ անշուշտ օր մի , և թերեւս շատ հեռու չէ , մեր համարիւն և համազգի եղբարց սոյն երեւելի գործը : Եւ թշնամին խաւարի և ազատութեան պիտի ընդունի իւր վերջին հարուածը , ինչպէս որ ընդունեց իւր անսխալ Տէրը :

Սոյն ճառս վերջացընելով իբրեւ ինիք մէջ կը բերեմ՝ հին առած մի , որ կըսէ « Ո՛ր դպչիր թագուհիին , ո ես ալ կըսեմ մի՛ դպչիր խղճմտանաց , որ ազատութեան հոգին է . թող ըզմարդը որ գործէ , նա ազատ է իւր ներքին գործոցը մէջ , հետեւապէս պատասխանատու է իւր Արարչին՝

հետեւելով կամ ոչ ճշմարտութեան, թէ քանի մեծ պատասխանատուութեան ենթակայ է նա որ իւր նմանւոյն հետ իբրեւ անբան և անշունչ արարածոց հետ կը վարուի, ստորին էակաց դասն իջեցընելով զայն, որոնք զուրկ են պատասխանատուութենէ, և բնական ճակատագրի մի օրինաց ենթարկեալ: Ի՞նչ օգուտ է մարդոյ արտաքին ազատութիւնը, երբ նա իւր ներսիդին իւր հոգւոյն և մտաց մէջ գերի է, երբ նա իւր մտաց թելադրութեան չէ ազատ հետեւելու: Ասով ուրիշ բան չենք կարող ընել, եթէ ոչ մարդոյս փայէն պատասխանատուութիւնը վերցընել, և բարոյական էակը նիւթոյ իշխանութեան տակ ձգել:

Արջանիկ պիտի լինի այն դարը, և ես արդէն կ'ողջունեմ զինքը, երբ իմացական լոյսը ընդհանուր ակուելով բարոյական աշխարհիս վրայ, և Աւետարանի ճշմարտութիւնը բոլոր իւր վեհութեամբը թագաւորելով իւրաքանչիւր մարդ ազատ պիտի լինի հետեւելու իւր լուսաւորեալ խղճին, և այն ժամանակիս մէջ մարդկութիւնը իբրեւ մի մարմին և մի անձն մշտնջենապէս պիտի տիրէ, ինչպէս Ադամ փափկութեան դրախտին մէջ, և աշխարհս ազատ պիտի լինի ամեն կերպ անիրաւութիւններէ և զրկանքներէ, որոնք ի նախատինս մարդկութեան անխղճաբար կը դործուին երկրիս վրայ:

ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԵԱՅ ԽՆԴԻՐԸ

(Հարունակութիւն, տես թիւ 11.)

Այն բողոքս ընդունուեցաւ, եւ Վսեմ, Ապղիֆ փառայն ալ մեր իրաւունքը քաջ ճանաչելով կ'ուզէր մեր զրկանացը վերջ մը տալ, կամ դոնէ խաղաղասիրական միջոց մը գտնել, վասն զի կը վախնար միանգամայն, զի տեղով Աստին կղերին ժամանակ ժամանակ ըրած յանդուգն ձեռնարկութիւններն, և անոնց մէջ որ և իցէ կերպիւ յաջողելին, վասն որոյ չլըստահեցաւ կտրուական պատասխան մը տալ: Այրբ միջոցը երկու օր մնաց Աստինաց գալուն, Վսեմ, Ապղիֆ փառայն իւր Թարգման Ստիրեատիս էֆէնտին հետ մեր վանքն եկաւ տեսութեան պատճառաւ, եւ սոյն խնդիրը ինքը բացաւ մեզմէ յառաջ, և ըստ. «Չեր բողոքը կարդացի, իրաւունքնիդ արդար է, և ես պարտաւոր եմ իմ Տէրութեանս հպատակաց իրաւանց վրայ օրինաւոր հրահեմ: Այլ բան մըն ալ կայ որ, այն ալ պէտք է մտածեմք, ետքը քաջ եաբար չէն, կեօշ չըգործայալը: Այս Աստին կղերաց արարքներն և բնութիւնն դուք մեզմէն լաւ գիտէք, ասոնք երբ իմանան թէ իրենց այս սովորութիւն պիտի խախտուի, թէ և արդարութեամբ, բայց անոնք բոլոր աշխարհ վիճլուկի կուտան, նախ դեռ պանին, ասպա Բաբային, յետոյ բոլոր Աւրօ պիտի տէրութեանց սուտ ու սխալ տեղեկութիւն կուտան: Այս մանաւանդ, ահա երկու օր մնաց անոնց գալուն, ամեն բանէն յառաջ իրենց բնական եղած ապստամբական ոգին ձեռք պիտի առնեն, բունն զօրութիւ պիտի յարձակին ձեր վրայ, և ես պիտի սարտաւորուիմ միջամտութի